

פרק א' - שלבים בשעבוד מצרים

ר' דוד סבתו

ספר שמות נפתח בתמונה שונה לחלוטין מהתמונות השונות המוכרות לנו מספר בראשית. לאחר שעמדנו על פסוקי הפתיחה של הספר (פסוקים א-ז), נתבונן בתמונה הראשונה שהספר מציג - גזירת פרעה. תמונה זו פותחת את הספר, ובעצם מבטאת את גרעין היצירה של עם ישראל. כך נאמר:

(ח) וַיִּקַּם מֶלֶךְ חָדָשׁ עַל מִצְרַיִם אֲשֶׁר לֹא יָדַע אֶת יוֹסֵף: (ט) וַיֹּאמֶר אֶל עַמּוֹ הִנֵּה עִם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רַב וְעֲצוּם מִמֶּנּוּ: (י) הֲבֵה נְתַחֲכֶמָה לוֹ פֶּן יִרְבֶּה וְהָיָה כִּי תִקְרָאנָה מִלְחָמָה וְנוֹסֶף גַּם הוּא עַל שְׂנְאֵינּוּ וְנִלְחַם בָּנוּ וְעָלָה מִן הָאָרֶץ: (יא) וַיִּשְׁיִמוּ עָלָיו שָׂרֵי מִסִּים לְמַעַן עֲנֹתוֹ בְּסִבְלָתָם וַיִּבְּן עָרֵי מִסְכְּנוֹת לְפָרְעֹה אֶת פְּתָחַם וְאֶת רַעְמֶסֶס: (יב) וַכֹּאשֶׁר יַעֲנוּ אֹתוֹ כֵּן יִרְבֶּה וְכֵן יִפְרֹץ וַיִּקְצֹוּ מִפְּנֵי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל: (יג) וַיַּעֲבְדוּ מִצְרַיִם אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּפָרָךְ: (יד) וַיִּמְרְרוּ אֶת חַיֵּיהֶם בְּעֲבָדָה קָשָׁה בַחֲמֹר וּבִלְבָנִים וּבְכָל עֲבָדָה בְּשָׂדֵה אֶת כָּל עֲבָדָתָם אֲשֶׁר עָבְדוּ בָהֶם בְּפָרָךְ: (טו) וַיֹּאמֶר מֶלֶךְ מִצְרַיִם לְמַיְלֵדַת הָעִבְרִית אֲשֶׁר שֵׁם הָאִמָּת שִׁפְרָה וְשֵׁם הַשְּׂנִית פּוּעָה: (טז) וַיֹּאמֶר בְּיַלְדֻכֶּן אֶת הָעִבְרִיּוֹת וְרָאִיתֶן עַל הָאֲבָנִים אִם בֶּן הוּא וְהַמֶּתֶן אֹתוֹ וְאִם בַּת הִיא וְחָהָה: (יז) וְתִירְאֵן הַמַּיְלֵדַת אֶת הָאֱלֹהִים וְלֹא עֲשׂוּ כְּאֲשֶׁר דִּבֶּר אֱלֹהֵיךְ מֶלֶךְ מִצְרַיִם וְתַחַיֵּיךְ אֶת הַיְלָדִים: (יח) וַיִּקְרָא מֶלֶךְ מִצְרַיִם לְמַיְלֵדַת וַיֹּאמֶר לָהֶן מְדוּעַ עֲשִׂיתֶן הַדְּבָר הַזֶּה וְתַחַיֵּיךְ אֶת הַיְלָדִים: (יט) וְתֹאמְרֶיךְ הַמַּיְלֵדַת אֶל פְּרָעֹה כִּי לֹא כִנְשִׁים הַמִּצְרִית הָעִבְרִית כִּי חַיּוֹת הֵנָּה בְּטָרֶם תְּבֹא אֲלֵהֶן הַמַּיְלֵדַת וְיִלְדוּ: (כ) וַיִּיטָב אֲלֵהֶם לְמַיְלֵדַת וַיִּרְבּוּ הָעָם וַיַּעֲצֻמוּ מְאֹד: (כא) וַיְהִי כִּי יָרְאוּ הַמַּיְלֵדַת אֶת הָאֱלֹהִים וַיַּעַשׂ לָהֶם בְּתִים: (כב) וַיִּצְוּ פְּרָעֹה לְכָל עַמּוֹ לֵאמֹר כָּל הַבֶּן הַיְלֹוֹד הַיְאֲרָה תִשְׁלִיכֶהוּ וְכָל הַבַּת תַּחַיֵּיךְ.

התורה מתארת לנו את המהלך כולו - אנו מתחילים מהמעמד המוכבד של עם ישראל, קירבה למלך ועושר ונכסים - עד לירידה למקום הנמוך ביותר, ירידה למקום של עבדות, ולא סתם עבדות אלא מגיעים למקום שבו הם מצווים להרוג את בניהם.

ישנם שלושה חלקים לפרק:

1. פסוקים ח'-י"ב - שרי מסים, למען ענותו.
  2. פסוקים י"ג-י"ד - עבודת הפרך.
  3. פסוקים ט"ו-כ"א - הריגת הבנים בלידה. (פסוק כ"ב - הציווי על השלכת הבנים ליאור).
- אפשר לומר שפרה גוזר שתי גזירות - שרי מסים וציווי המילדות - שלא מצליחים להשיג את המטרה, ובעקבות הכשלון מגיע הציווי החדש - עבודת הפרך והציווי על זריקת הבנים ליאור.

"וַיִּקַּם מֶלֶךְ חָדָשׁ עַל מִצְרַיִם אֲשֶׁר לֹא יָדַע אֶת יוֹסֵף" - ידועים דברי רש"י, המביא את מחלוקת האמוראים האם "חדש ממש" או "נתחדשו גזירותיו". הדגש הוא על כך שמצד אחד יוסף מת, ויחד עם זה הגיע מלך חדש - יש קשר בין השניים. נעיר שמבחינה הסטורית במחקר מדובר על שושלת חדשה שקמה באותו זמן. הדמות של פרעה היא אנטיטזה למשה ואהרון. חשוב להבין את תפיסת העולם של פרעה, להבין מה פשר הרודנות שלו.

"וַיֹּאמֶר אֶל עַמּוֹ הֲיֵה עִם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רַב וְעֲצוּם מִמֶּנּוּ" - למה פרעה אומר את הדבר לעמו? היכן מצאנו רודן שמדבר לעמו? פרעה איננו דמוקרט, הוא לא זקוק לאישור של העם. נראה שהוא פשוט נוקט בטקטיקה מתוחכמת - הוא משתף את העם. "הֲיֵה עִם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רַב וְעֲצוּם מִמֶּנּוּ" - בפסוק זה, לראשונה עם ישראל מוגדר כעם. יש לשים לב לכך שפרעה הוא הראשון שמכנה את עם ישראל כעם. אין הכרח לומר שהגדרה זו נובעת מהפחד של פרעה, מתוך החרדות והאנטישמיות הגורמים להגדלת הפחד.

"הֲבֵה נִתְחַכְמָה לוֹ פֶּן יִרְבֶּה וְהָיָה כִּי תִקְרָאנָה מִלְחָמָה וְנוֹסֶף גַּם הוּא עַל שְׂנְאֵינוּ וְנִלְחַם בָּנוּ וְעָלָה מִן הָאָרֶץ" - פרעה אומר לעמו שבני ישראל עלולים להילחם בו, הוא רוצה לגרום להם להבין שגם להם יש חלק בדבר. "ועלה מן הארץ" - הפחד איננו רק המלחמה, אלא העובדה שבני ישראל יעזבו את הארץ, כנראה שפרעה זקוק לעם ישראל כעבדים. נזכיר שאמנם יש המפרשים שכוונת הפסוק הוא שעם ישראל יגרום למצרים לעלות מן הארץ, אך אין זה פשוט הפסוק.

נראה שלא במקרה בחרה התורה בביטוי: "ועלה מן הארץ", אפשר לומר שמילה זו רומזת למקום אחר, ובעצם פרעה ניבא כאן משהו. יוסף אומר לאחיו שיעלו את עצמותיו ממצרים. פרעה בלי לשים לב מתנגד לציווי שיוסף אומר לאחיו - במובן מסוים הוא מתנגד לתוכנית האלוקית - ובסופו של דבר הוא נענש על כך.

"וַיִּשְׂמְעוּ עָלָיו שְׂרֵי מִסִּים לְמַעַן עֲנֹתוּ בְּסִבְלָתָם" - 'מס' פירושו שיעבוד פיזי. 'סבלתם' פירושו לסבול. כך משמע מהמשך הפסוק: "וַיִּבְּן עָרֵי מִסְכְּנוֹת לְפָרְעָה אֶת פְּתֹם וְאֶת רַעַמְסֵס". נעיר שבניגוד למקובל לחשוב אבותינו לא בנו את הפירמידות, אלא מחסני תבואה ומזון.

"וַיִּכְאֶשֶׁר יַעֲנֶה אֹתוֹ כֵּן יִרְבֶּה וְכֵן יִפְרֹץ וַיִּקְצֹוּ מִפְּנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל" - המצרים קצים מפני בני ישראל. אמירה דומה מוכרת לנו מספר במדבר: "וַיִּרְא בָּלֶק בֶּן צְפּוֹר אֶת כָּל אֲשֶׁר עָשָׂה יִשְׂרָאֵל לְאֶמְרֵי. וַיִּגַּר מוֹאֵב מִפְּנֵי הָעַם מֵאֵד כִּי רַב הוּא וַיִּקְחַן מוֹאֵב מִפְּנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל" [במדבר כב, ב-ג]. אלא שבניגוד למואב שכועסים בקבות 'כל אשר עשה ישראל לאמורי', אצלנו פרעה מניע את כל התהליך ומצליח לגרום לכך שהמצרים יקוצו מפני בני ישראל.

"וַיִּכְאֶשֶׁר יַעֲנֶה אֹתוֹ כֵּן יִרְבֶּה וְכֵן יִפְרֹץ" - ידועים דברי רש"י: "ומדרשו רוח הקודש אומרת כן אתם אומרים פן ירבה, ואני אומר כן ירבה". היוזם הוא פרעה - שממנה שרי מיסים. והתוצאה היא - כן ירבה וכן יפרץ. הנסיון הראשון של פרעה נכשל.

עד כאן מתואר השלב הראשון, כעת מתחיל השלב השני - "וַיַּעֲבֹדוּ מִצְרַיִם אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּפָרְךָ: וַיִּמְרְרוּ אֶת חַיֵּיהֶם בְּעַבְדָּה קָשָׁה בְּחֹמֶר וּבְלִבְנֵים וּבְכָל עַבְדָּה בְּשָׂדֶה אֶת כָּל עַבְדֹתָם אֲשֶׁר עָבְדוּ בָהֶם בְּפָרְךָ". בחלק הראשון לא נזכרה המילה 'עבודה' אלא 'ענותו', ואילו בפסוקים אלו אנו רואים שמילה זו חוזרת חמש פעמים, ועוד פעמיים המילה 'פרך'. כמו כן, בניגוד לחלק הראשון, בחלק זה לא נאמר מי היוזם, אלא אמירה כללית: 'ויעבדו מצרים' וכן התוצאה לא כתובה.

כעת מתחיל השלב השלישי - "וַיֹּאמֶר מֶלֶךְ מִצְרַיִם לְמִילֵדוֹת הָעֵבְרִית אֲשֶׁר שֵׁם הָאֵחָת שִׁפְרָה וְשֵׁם הַשֵּׁנִית פּוּעָה". אנו מכירים את דברי חז"ל הדורשים את משמעות השמות: "שפרה - זו יוכבד על שם שמשפרת את הולד. פועה - זו מרים שפועה ומדברת והוגה לולד כדרך הנשים המפייסות תינוק הבוכה" [רש"י א, טו].

"וַיֹּאמֶר בְּיָלְדָן אֶת הָעֵבְרִיֹת וְרָאִיתִן עַל הָאֲבָנִים אִם בֵּן הוּא וְהַמֶּתֵן אֹתוֹ וְאִם בַּת הִיא וְחָיָה" - מדוע פרעה מצווה דווקא את המילדות להרוג את הילדים בשעת הלידה? נראה שההגיון שבדבר הוא שפרעה רוצה להצליח להקטין את הדיסוננס, רוצה לגרום למוות שנראה טבעי, ואין לך מוות מצוי וטבעי באותם ימים כמוות בלידה. ברור שבסופו של דבר אם כל הילודים ימותו יש כאן משהו חריג, אבל למרות זאת, יש כאן גרימת מוות שניתן להסתיר אותה באופן חלקי.

בהתחלה ממנה פרעה את שרי המיסים וכעת הוא ממנה את המילדות. נראה שפרעה גוזר דווקא על הבנים ולא על הבנות, מכיוון שבנים יכולים להילחם, ואילו הבנות יכולות להיטמע בשאר המשפחות בתור פילגשות.

"וַתִּירָאן הַמִּילָדוֹת אֶת הָאֱלֹהִים וְלֹא עָשׂוּ כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר אֱלֹהֵן מֶלֶךְ מִצְרַיִם וַתַּחֲיֶינָן אֶת הַיְלָדִים" - שוב כישלון, המילדות לא מקשיבות לציווי, ותוכניתו של פרעה לא מצליחה. התוצאה שמעידה על הכשלון מגיעה בפסוק הבא: "וַיִּרְבַּ הָעָם וַיַּעֲצְמוּ מֵאֵד". נשים לב למשחק מילים שקיים בפסוק - פרעה מצווה את המילדות: "וראיתן על האבנים", והתוצאה היא "ותיראן המילדות את האלהים". במקום ראיית הבנים מגיעה יראת אלוקים.

"וַיִּקְרָא מֶלֶךְ מִצְרַיִם לַמִּילָדוֹת וַיֹּאמֶר לָהֶן מְדוּעַ עֲשִׂיתֶן הַדְּבָר הַזֶּה וַתַּחֲיֶינָן אֶת הַיְלָדִים. וַתֹּאמְרָן הַמִּילָדוֹת אֶל פְּרָעָה כִּי לֹא כְנָשִׁים הַמִּצְרַיִת הָעֵבֶרִית כִּי חַיֹּת הֵנָּה בְּטָרֶם תָּבוֹא אֲלֵהֶן הַמִּילָדוֹת וַיִּלְדוּ" - המילדות לא עונות לפרעה שהן יראות אלוקים, הן מתחכמות ועונות תשובה מחוכמת.

"וַיִּיטֹב אֱלֹהִים לַמִּילָדוֹת וַיִּרְבַּ הָעָם וַיַּעֲצְמוּ מֵאֵד. וַיְהִי כִּי יָרְאוּ הַמִּילָדוֹת אֶת הָאֱלֹהִים וַיַּעַשׂ לָהֶם בְּתִים" - סדר הפסוקים הללו תמוה - תחילה נאמר שהוטב למילדות, לאחר מכן הרצף נקטע ומסופר על כך שהעם מתרבה, ולאחר מכן מסופר על הבתים. צריך להבין מה פשר הקטיעה שבאמצע הפסוק. יתכן שהקושי מתעורר בעקבות הבנה שגויה בפסוק - יתכן שהבתים אינם חלק מההטבה שזכו לה המילדות. ההטבה של המילדות היא עצם העובדה שהן נשארו בחיים ופרעה לא הרג אותן.

אנו מכירים את סיפורו של אברהם היורד למצרים וחושש לחייו [בראשית יב, י-יג]:

(י) וַיְהִי רָעַב בְּאֶרֶץ וַיֵּרֶד אַבְרָם מִצְרַיִמָּה לְגֹר שָׁם כִּי כָבֵד הָרָעַב בְּאֶרֶץ: (יא) וַיְהִי כַּאֲשֶׁר הִקְרִיב לְבוֹא מִצְרַיִמָּה וַיֹּאמֶר אֶל שָׂרֵי אֲשֶׁתּוֹ הִנֵּה נָא יְדַעְתִּי כִּי אִשָּׁה יִפְתַּ מְרָאָה אֶת: (יב) וַהֲקִיָּה כִּי יָרְאוּ אֶתְךָ הַמִּצְרַיִם וְאָמְרוּ אֲשֶׁתּוֹ זֹאת וַהֲרִגוּ אֹתִי וְאֶתְךָ יַחֲיִי: (יג) אָמְרִי נָא אֲחַתִּי אֶת לְמַעַן יִיטֹב לִי כַּעֲבוּרְךָ וְחִתֶּיָּה נִפְשִׁי בְּגֻלְלָךָ:

ניתן לראות את הסיפור הזה בבחינת "מעשה אבות סימן לבנים" - יש כאן ירידה למצרים בעקבות רעב, מכות, שילוח עם שכר וכו'. אך מלבד כל זאת יש כאן נקודה אחת חשובה: אברהם חושש לחייו - והרגו אותי ואותך יחיו - אנו רואים את אותו מוטיב - הגברים נהרגים והבנות נשארות בחיים.

לאור זאת ניתן לקרוא את הפסוק אחרת - "וייטב אלוהים למילדות" - דהיינו שהמילדות לא מתו. התוצאה היא: "וירב העם ויעצמו מאד", והשכר הוא: "ויעש להם בתים". בשכר חוזר המוטיב של מידה כנגד מידה - המילדות הצילו את משפחותיהם של בני ישראל, והקב"ה בונה להם בתים, דהיינו מקום להם משפחה.

מי הן אותן מילדות עבריות - שפרה ופועה? בפשטות אלו סתם שתי נשים עבריות מעם ישראל. ראינו גם את דברי רש"י האומר שאלו יוכבד ומרים. יש לנו מסורת מפליאה מיוסף בן מתתיהו, הטוענת שאין הכוונה שאלו היו מילדות עבריות, אלא מילדות שיילדו עבריים, אך לא דווקא שהיו עבריות בעצמן. לפי פירוש זה, מובן יותר מדוע פונה פרעה אליהן ומצווה אותן להרוג את העבריים.

התורה מעידה על המילדות שהן ניחנו ביראת אלוקים. אנו יודעים מסיפורו של אברהם שמצרים זה מקום שיתכן שיהרגו בו אדם זר בשביל אשתו, חוסר מוסר קיצוני. יראת אלוקים בהקשר הזה, פירושה יחס ראוי והוגן לאדם זר. מסתבר שגם במצרים יש כמה צדיקות, יש מצריות שמרדות באינטרס האישי שלהן, ובזכות יראתן עם ישראל ניצל. בפסוק ט"ו נאמר: "וַיֹּאמֶר מֶלֶךְ מִצְרַיִם לַמִּילָדוֹת הָעֵבֶרִית", ואילו בפסוק י"ט נאמר: "וַתֹּאמְרָן הַמִּילָדוֹת אֶל פְּרָעָה" - המילדות יראות את האלוקים ולא את פרעה, הן קוראות לפרעה בשמו, מבחינתן הוא לא מלך.

בכך הסתיים השלב השלישי, שכפי שאמרנו גם בו הנסיון של פרעה נכשל. כעת מתחיל השלב הרביעי: "וַיֵּצֵא פְרַעֲהוֹ לְכָל עַמּוֹ לְאָמֹר כֹּל הַבְּנֵי הַיִּלּוּד הַיֵּאֲרָה תִשְׁלַיְכֶהוּ וְכָל הַבֵּת תַּחֲיִין". בשלב הקודם הגזירה הופנתה אל המילדות בלבד, וכעת המען של הגזירה הוא העם המצרי כולו.

מתחילת הפרק יש לנו גזירות שלא כל-כך מצליחות. אפשר לומר שלא רק שהגזירות לא מצליחות אלא שהן גורמות את ההפך. בנוסף, באופן פארדוקסלי, הגזירות גורמות ללידת משה רבינו וגדילתו בביתו, ובעצם להצלה של עם ישראל. פרעה לא שם לב כיצד גזירותיו מתקיימות בצורה הופכית.

נחזור לשלב השני - לעבודת הפרך - האם היא קשורה לכל התהליך? כפי שאמרנו עבודת הפרך לא משיגה את מטרתה, היא לא מצמצמת את הילודה. כיצד אם כן היא קשורה לתהליך?

הרמב"ן מציע שעבודת הפרך נועדה כשלב מקדים לפני הציווי על הריגת הבנים - פרעה הבין שלא הגיוני שיום אחד יצווה את המצרים להרוג את ילדי שכניהם העבריים. לכן הוא דאג לכך שהדבר יעשה בשלבים - תחילה הוא עינה את עם ישראל, דאג לכך שיעבדו בפרך, הריגת הילדים בלידה על ידי המיילדות, ורק בסופו של התהליך התיר את הרצועה - ונתן את הפקודה הישירה להרוג ולהשליך ליאור. (החוקרים מצאו כי בכל מקום שבו מתבצע רצח עם - השליטים הקדימו לכך עבודה פסיכולוגית שמטרתה להקל את הדיסוננס, להפוך את הנרצחים ללא אנושיים, ובכך להצדיק את היחס הלא אנושי כלפיהם).

הרב ברוך קהת הציע שהתורה מדגישה את שני ההיבטים שהיו בשיעבוד במצרים - עינוי ועבודות. העינוי גורם לאדם להרגיש מעונה, אבל העבודות גורמת לאדם להרגיש עבד - ולשלול ממנו את חירותו. שני ההיבטים הללו נאמרו כבר בספר בראשית לאברהם אבינו בברית בין הבתרים: "יָדַע תִּדְעַ כִּי גֵר יִהְיֶה זְרַעְךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וְעַבְדוּם וְעַנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה" [בראשית טו, יג].

בפרק א' בספר בראשית האדם מתואר כנזר הבראה, כשליט על העולם. מצד שני, פרק ב' מתאר את האדם בגן עדן - כמתעדן, חי חיים טובים, אוכל ונהנה. בעקבות החטא שני היסודות הללו מתקלקלים, גם האדם נהיה רע, ובנוסף הוא מגורש מגן עדן, נגזר עליו לעבוד ולהזיע לפרנסתו. החטא גורם למעבר ממצב של הרמוניה למצב של קלקול. ספר שמות מבטא את התהליך ההפוך - הספר מתחיל ממצב מקולקל, מצב של חוסר חירות, עבודת פרך, שולטים ורודים בעם ישראל - במקום שעם ישראל ישלוט על העולם, כשם שהאדם שבפרק א' שולט על העולם, שולטים בו. בנוסף, במקום חיי השלוה של האדם בגן עדן, עם ישראל חיים בחוסר נחת, בעינוי וסבל. בסופו של התהליך - עם ישראל נגאל ממצרים, חוזר לשלוט בחייו וחוזר לחיות חיים של נחת. אפשר לומר שסיפור יציאת מצרים הוא בבחינת החזרה לגן עדן, התיקון של החטא הקדמון, אבל לא בתור יחיד אלא בתור עם.